

3-DARS. FEYK-NYUS, MANIPULYASIYA VA FAKTCHEKING: MEDIASAVODXONLIKNI RIVOJLANTIRAMIZ

Zamonaviy raqamli makonda uquvchilar har kuni haqiqiy ma'lumotlar noto'g'ri ma'lumotlar, soxta va manipulyativ materiallar bilan aralashgan ulkan ma'lumotlar oqimiga duch kelishadi. Ayniqsa, dunyoqarashi va tafakkuri shakllanish bosqichida bo'lgan o'smirlar bunday tahdidlar oldida ojizdirlar. Ijtimoiy tarmoqlar, messengerlar va video platformalar orqali tarqatilayotgan yolg'onlar nafaqat ularning voqelikni idrok etishiga, balki hissiy holatiga, atrofdagilar bilan munosabatiga va xulq-atvoriga ham ta'sir qilishi mumkin.

Ushbu darsning maqsadi o'qituvchilarga soxta ma'lumotlar muhiti qanday tuzilganligini tushunishga yordam berish, manipulyatsiyaning asosiy mexanizmlarini aniqlashni o'rganish va bu ko'nikmalarni o'z o'quvchilariga yetkazishdan iborat. Ijtimoiy tarmoq algoritmlari voqelikni idrok etishga qanday ta'sir ko'rsatishi, o'smirlar muhitida dezinformatsiyaning qaysi shakllari ko'proq uchrashi va maktab o'quvchilarini mediasavodxonlik va faktlarni tekshirish bo'yicha asosiy ko'nikmalarga qanday o'rgatish haqida suhbatlashamiz. O'quvchilarning yosh toifasiga moslashtirilgan amaliy mashqlar va hayotiy keyslarga alohida e'tibor qaratiladi.

1. Soxta xabarlar o'smirlar tafakkuriga qanday ta'sir qiladi?

Nima uchun soxta ma'lumotlar mavzusi aynan o'smirlar uchun muhim ahamiyatga ega? O'smirlar tashqi ta'sirlarga beriluvchan bo'lib, ularda tanqidiy fikrlash, faktlarni fikrlardan ajratish qobiliyati endigina shakllanmoqda. Bu yoshda ular o'zlari uchun muhim bo'lgan tinchlik, adolat, kelajak haqidagi savollarga faol javob izlaydilar. Va agar ular bu yo'lda yolg'on ma'lumot olsalar, bu e'tiqod sifatida mustahkamlanib, ularning xatti-harakatlari va tanlovlariga ta'sir qilishi mumkin.

Dezinformatsiyaning quyidagi shakllari ayniqsa xavflidir:

- **Shov-shuvli sarlavhalar**, hissiy ta'sirga sabab bo'ladi va faktlardan ko'ra kuchliroq esda qoladi.

- **Fitna nazariyalari** sodir bo'layotgan voqealarga "maxfiy tushuntirishlar" taklif qiladi va maxsus "xabardorlik" tuyg'usini yaratadi.

- **Yarim haqiqat**, bunda haqiqiy faktlar buzib ko'rsatiladi yoki kontekstdan yulib olingan holda taqdim etiladi.

Xalqaro tadqiqotlarga ko'ra, o'smirlar boshqa yosh guruhlariga qaraganda ko'proq manipulyativ yangiliklar qurboniga aylanishadi, ayniqsa, Instagram, TikTok va YouTube'da ma'lumotlar vizual shaklda taqdim etiladi va tezda tarqatiladi. Bu dunyoning noto'g'ri manzarasini shakllantirishi, xavotir, tajovuzkorlik va avtoritetlarga ishonchsizlikni kuchaytirishi mumkin.

Pedagoglar nimalarni bilishlari muhim:

- O'smirlar har doim ham hissiy manipulyatsiyalarni aniqlay olmaydilar va "ishonchli" deb eshitaladigan manbalarga ishonishga moyil bo'ladilar.

- "Buni qanday tekshiramiz?," "Bundan kimga foyda?" kabi savollar bilan yangiliklarni sinfda muntazam muhokama qilish tanqidiy fikrlashni shakllantirishga yordam beradi.

- Ta'sir ko'rsatishning psixologik mexanizmlarini bilish (takrorlash effekti, guruhli fikrlash, buzib ko'rsatishni tasdiqlash) o'quvchilarga axborotga ongli munosabatda bo'lishga yordam beradi.

Keyingi bo'limlarda biz TikTok, Instagram va YouTube algoritmlari "axborot pufagi"ni qanday yaratishini ko'rib chiqamiz - bu o'smirlar faqat o'zlarining hozirgi e'tiqodlarini tasdiqlaydigan ma'lumotlarni ko'radigan va muqobil fikrlar bilan to'qnash kelmaydigan muhitdir.

2. Algoritmlar va filtrlar: TikTok, YouTube va Instagram qanday qilib "axborot pufagi"ni shakllantiradi

Ushbu bo'limda biz ijtimoiy tarmoq algoritmlari qanday ishlashini va nima uchun buni pedagoglar tushunishi va bolalarga tushuntirishi muhimligini muhokama qilamiz.

Bugungi kunda aksariyat o'smirlar yangiliklarni maktab darslari yoki kitoblardan emas, balki qisqa videolar va ijtimoiy tarmoqlardagi tasmalardan bilib olishadi. Shu bilan birga, ular ko'pincha algoritmlar kontentni ishonchlilik mezonini bo'yicha emas, balki model bo'yicha tanlayotganini anglamaydilar: *bu ko'proq e'tiborni jalb qiladi, ilovada ko'proq vaqt ushlab turadi va kuchli his-tuyg'ularni uyg'otadi.*

Axborot pufagi nima:

- Bu foydalanuvchi doimiy ravishda bir xil turdagi ma'lumotlarni, o'xshash qarashlarni va o'z e'tiqodlarining tasdiqlarini ko'radigan ta'siridir.

- Algoritmlar e'tiborni "ushlab turish" uchun muqobil fikrlarni yashiradi.

- Bu o'smirlarni radikallashtirish, soxta, targ'ibot va hissiy charchashga moyil qiladi.

Misol: o'quvchi "fitna nazariyasi" haqidagi bir nechta rolikni yoqtiradi - algoritm o'xshash kontentni ko'proq ko'rsata boshlaydi, bu esa o'smirda "hamma shunday deb o'ylaydi" degan tuyg'uni shakllantiradi va muqobil fikrlar dushmanona bo'ladi.

Uqituvchilar diqqatiga:

- TikTok, Instagram va YouTube "dunyoga oyna" emas, balki "foydalanuvchi odatlarining ko'zgusi" ekanligini tushuntiring.

- Bolalarga quyidagi savollarni berishga yordam bering: *Buni kim joyladi? Nega buni menga ko'rsatishadi? Boshqa fikrlar qayerda?*

- "Pufak"dan chiqishning oddiy usullarini taklif qiling: ongli ravishda ma'lumotlarni qidirish, turli manbalarga obuna bo'lish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish.

Tavsiya etilgan faoliyat: o'quvchilar bilan ularning tasmasi qo'shnining tasmasidan qanday farq qilishini muhokama qiling. Nega ularga har xil ko'rsatiladi? Bu algoritmlarning ishlashi haqida nima deydi?

Filtrlar va algoritmlar neytral texnologiyalar emas. Ular o'smirlarning dunyoni idrok etishiga ta'sir qiladi va o'qituvchi o'quvchilarga yangiliklar tasmasidan ko'ra kengroq fikrlashni o'rganishga yordam berishi mumkin.

3. Manbalar va vizual kontent tekshiruvi: soxta kontent qurboniga aylanmaslik yo'llari

Hurmatli hamkasblar,

Uchinchi bo'lim zamonaviy raqamli muhitda juda zarur bo'lgan matnlar, tasvirlar va videolardagi soxta ma'lumotlar va manipulyatsiyalarni aniqlashga yordam beradigan amaliy vositalarga bag'ishlangan.

Bu nima uchun muhim?

O'smirlar yolg'on yoki noto'g'ri ma'lumotlarga tobora ko'proq duch kelishmoqda:

- soxta iqtibosli memlar;
- go'yoki rasmiy hisoblardan olingan skrinshotlar;
- kontekstdan yulib olingan bayonotlar videolari;
- soxta hisoblardan provokatsion postlar.

Ularning ko'pchiligi ma'lumotlarni tekshirmaydi, ko'rganlarining barchasini haqiqat deb qabul qiladi. Bu ularni, ayniqsa siyosiy, mafkuraviy va tijorat maqsadlaridagi manipulyatsiyalar oldida zaif qiladi.

Pedagog nimalarni bilishi va o'quvchilarga nimalarni o'rgatishi kerak:

1. Manbalarni tekshirish:

- Muallif kimligini tekshiring: shaxsiy sahifa, axborot agentligi, blog, soxta akkauntmi?
- Sayt domenini baholang: bu rasmiy resursmi (.uz, .gov, .org, .edu) yoki shubhali (.biz, .info)?
- Nashr sanasi va asl manbani qidiring.

2. Vizual kontent bilan ishlash:

- Video parchasi yoki surat kontekstdan kesib tashlanmaganini tekshiring.
- Vizual "dalillar"ni tanqidiy qabul qilishni sozlang.

3. Hissiy ta'sirni tahlil qilish:

- Post juda hayratlanarli yoki "haqiqat bo'lishi uchun juda yaxshi"mi? Xakikatdan tugrimi?
- U qo'rquv, nafrat yoki o'ziga xoslik tuyg'usini manipulyatsiya qiladimi?

Pedagoglarga nimalarni yetkazish muhim:

- Feyklar haqqoniy yangiliklarga qaraganda 6 barobar tezroq tarqaladi.
- O'smirlar qo'llab-quvvatlashga muhtoj: ularning aksariyati haqiqatni manipulyatsiyadan ajrata olmaydi.
- Siz o'quvchilarni tekshirish, ikkilanish, tahlil qilishga o'rgatish orqali ular uchun "axborot navigatori"ga aylanishingiz mumkin.

Amaliyot:

O'quvchilarga quyidagi savollardan foydalanib, ijtimoiy tarmoqdagi postni tahlil qilishni taklif eting:

- Muallifi kim?
- Teskari qidiruv orqali suratni tekshirish mumkinmi?
- Bu post qanday his-tuyg'ularni uyg'otadi?
- Boshqa manbalarda uning tasdig'i bormi?

O'qituvchining asosiy vazifasi nafaqat himoya qilish, balki maktab o'quvchilarini hayotda to'g'ri yo'l topishga yordam berish, mediasavodxonlik va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishdir.